

LAIKAS LIETUVIŲ MĪSLĖSE

AELITA KENSMINIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Straipsnio objektas – lietuvių tradicinės (vadinamosios tikrosios, arba objektų) mįslės ir minklės. Medžiaga rinkta iš Lietuvių mįslių kartotekos, sisteminės Lietuvių patarlių ir priežodžių kartotekos bei spausdintų šaltinių.

Darbo tikslas – aprašyti įvairias laiko raiškos formas ir jo suvokimą lietuvių mįslėse.

Tyrimo metodai – sisteminės analizės, gretinamasis, aprašomasis.

Žodžiai raktai: mįslės, laikas, gramatinis laikas, pasakojimas.

Įvadas

Mįslės, kaip ir visi kalba kuriami kūriniai, priklausomos nuo laiko matmens. Kartu mįslėse ir mįslėmis kalbama apie laiką, pateikiamas laiko suvokimas. Laiko kategorijos mįslių tekstuose reiškiasi įvairiopai: laiko matmuo glūdi gramatinėse veiksmažodžių formose, jo eiga atsiskleidžia klausantis minimalaus pasakojimo, leksiškai išreikštos laiko sąvokos aptinkamos mįslių tekstuose ir atsakymuose. Mįslių visuma yra kitos didelės visumos – kalbos dalis. Taigi mįslių laiko suvokimas yra neatsiejamas nuo kalbos laiko suvokimo, kur, be gramatinių laiko formų, svarbios ir konvencinės laiko metaforos.

1. Mįslių tekstuose glūdinčios laiko formos

Gramatinis laikas

Šiame skyrelyje kalbama apie laiko sampratą, mįslėse reiškiamą veiksmažodžiais ir jų formomis. Norint objektyviai apibendrinti gramatinių laiko formų vartojimą mįslių tekstuose ir išvelgti dėsningumus, rašant šią straipsnio dalį remtasi tam tikrais seniau atliktais skaičiavimais – anksčiau skelbtu (Kensminienė 2001: 191–195) ir vėliau modifikuotu¹ iš populiariausių mįslių tipų ir versijų sudarytu

¹ Iš pradžių buvo remtasi iš pusės mįslių medžiagos sudarytu populiariausių mįslių tipų sąrašu, vėliau buvo ryžtasi išskirti populiariausius tipus iš visos mįslių kartotekos. Tačiau, pradėjus šį darbą, paaiškėjo, kad tipų pavadinimai negali atspindėti tikrojo vaizdo, nes neretai išskirtos vieno tipo versijos labai varijuoja, ypač paradigminiame, t. y. leksikos, lygmenyje. Taigi sudarytas dažniausiai

sąrašu. Visi šio sąrašo mįslių veiksmažodžiai buvo surūšiuoti pagal jų gramatinius laikus. Čia nepateikiamos visos veiksmažodžių formos, o tik gauti rezultatai ir vienas kitas pavyzdys.

I. Išreiškiami dabartis – 236 [+ 28]² mįslės.

Tiesioginė nuosaka, esamasis laikas – iš viso 123 [+ 5] mįslės.

77 [+ 21] mįslėse formaliai veiksmažodžio nėra, tačiau jis nuspėjamas: „yra“ arba „būna“, – mįslė yra arba nominatyvinis sakinys, arba sakinyje praleista sudurtinio tarinio jungtis.

Tiesioginės nuosakos esamasis laikas kartu su dalyviu ar pusdalyviu – 14 mįslių (*bėgdama priėda; bėga maurodama, pustydama; gimęs, augęs, parėjęs, verkia* ir t. t.).

Dalyvis ir numanoma praleista tarinio jungtis „yra“ – 18 [+ 1] mįslių (*[yra] suraizgyta, sumazgyta, pastatyta* ir t. t.).

Dalyvis ir ištiktukas – 2 mįslės (*buvęs, nebuvus*).

Ištiktukai – 2 [+ 1] mįslės (*brakšt, šmakšt*).

II. Išreiškiami praeitis – 34 [+ 2] mįslės.

Tiesioginė nuosaka, būtasis kartinis laikas – 32 mįslės.

Tiesioginės nuosakos būtasis kartinis laikas kartu su dalyviu – 2 [+ 2] mįslės (*gimęs, augęs, parėjęs, pristoję*).

III. Išreiškiami ateitis, taip pat ir veiksmo m o d a l u m a s – 8 mįslės.

Tiesioginė nuosaka, būsimasis laikas – 3 mįslės (*pramuši, rasi; nupjausiu, išimsiu, duosiu, pradės; pastatys*).

Tariamoji nuosaka – 4 mįslės (*atsistotų, paremtų, prakalbėtų, pasakytų, turėtų, pagautų*).

Liepiamoji nuosaka – 1 mįslė (*lipk, nepagadink*).

IV. Vienoje mįslėje yra keli aukščiau išvardyti atvejai – 19 mįslių.

(*Atbėgo, nunešė, duokite, vysiu, atimsiu*)

Iš pateikto sąrašo matyti, kad daugumoje mįslių (~ 80 procentų) vaizduojama kalbamojo momento dabartis, kuri dažniausiai išreiškiami esamuoju laiku arba apskritai atsisakoma veiksmažodžio – nominatyviniu sakiniu pateikiamas vien statiškas vaizdas (*Ruda rudinaitė, žalia kepuraitė 444/845³; Trinugaris žirgas, dvinugaris raitelis, balto vario kamanos 712/22; Kaulo burna, mėsos barzda 459/24*). Kai kuriose mįslėse yra tam tikrų laiko aspektų, dažniausiai siejamų su pasakojama istorija,

pasitaikančių versijų sąrašas, kurį sudaro apie 320 populiariausių mįslių versijų, t. y. turinčių ne mažiau kaip 45–50 užrašymų. Reikia pažymėti, kad ir jis nėra baigtinis, nes Lietuvių mįslių kartoteka vis dar kuriama, ir kai kurie mįslių pluoštai „tebekeliauja“ iš vienos vietos į kitą, „jungiasi“ ir „skiriasi“.

² Laužtiniuose skliaustuose įrašytas mįslių, kuriose yra ir kitus laikus išreiškiančių veiksmažodžių ar jų formų, skaičius.

³ Straipsnyje cituojant šaltinius santrumpos LTR ir LMD nėra šomos. Prieš LMD fondo rinkinių numerius esantys romėniški skaitmenys I, II, III rodo fondo padalą. Kitų šaltinių tekstai pateikiami su atitinkamą rankraštiną įvardijančia santrumpa, taip pat rinkinių ir tekstų numeriais.

kartais metamas ryškesnis laiko atspalvis, norint parodyti vaizduojamo veikėjo kil-
mę – *miške gimęs, miške augęs; vandeny gimęs, vandeny augęs* – ar jo išvaizdą nulė-
musias priežastis – *suraizgytas, sumazgytas; šimtu pinta, šimtu vyta, šimtu pavijota;*
susiūtas, o ne drabužis. Esamąjį laiką apibūdinanti pastraipa, kurioje išskiriamas
dalyvis su numanoma praleista tarinio jungtimi „yra“, – problemiškas ir ginčytinas
atvejis, ar čia išreiškiama dabartis, ar praeitis; vis dėlto panašiau, kad šiose mįslėse
neveikiamosios rūšies dalyviai atlieka būdvardžių funkcijas ir visose mįslėse svar-
biausias yra vaizdas, todėl greičiausiai čia nurodoma dabartis: *Suraizgytas, sumaz-*
gytas, gale lauko pastatytas (Akėčios) 69/668; Šimtu pinta, šimtu vyta, šimtu pavijo-
ta (Kopūstas) 4009/5; Mėsos stirta, geležimi paspirta (Arklys pažabotas) 597/210;
Grigas grigulis miške atsigulęs, lapą pasiklojęs, lapu užsiklojęs (Agurkas) 37/905.
Panašią išvadą daro ir Tatjana Mološnaja, atlikusi rusų ir bulgarų mįslių sintaksės
lyginamąją analizę:

Беспорной грамматической особенностью загадки является также преобладание
настоящего времени в сказуемом. Как уже упоминалось, это связано с тем, что загадка
сообщает о постоянном, фактически вневременном действии, а формы настоящего вре-
мени обладают способностью обозначать подобное действие, совершающееся в любой
момент времени. Нередко встречающиеся в загадках формы прошедшего времени со-
вершенного вида возможны благодаря тому, что они обозначают состояние в настоя-
щем, явившееся в результате прошедшего действия, т. е. фактически относят событие в
область настоящего (Молошная 1994: 247).

Apskritai mįslių tekstuose gramatinėms laiko formoms nėra teikiama didelės
svarbos. Atrodo, kad dažnai tarp *buvo* ir *yra* nedaroma didesnio skirtumo, tos pa-
čios mįslės skirtinguose užrašymuose aptinkamos įvairios laiko formos⁴. Štai kaip
varijuoja gramatinės laiko formos vieno invarianto rėmuose: *Pasiunčiau paslą*
pas svečių; svečias atėjo, o paslas ne grįžo (Medžiojant kulka) 973/53-16; Iš-
leidžia kvieslį svečio pakviesti; svetys atvyksta, o kvieslys niekada ne grįžta
(Šautuvas) 3010/109; Leisiu pasiuntinį pas mylimą svečių, nežinau, ar svečias
sugrįš, ar ne, o pasiuntinys žinau, kad nesugrįš (Šūvis) I 700/286 (daugiau
gramatinių laikų kaitos pavyzdžių – skyrelyje „Operavimas laiko sąvokomis mįslių
tekstuose“). Galima spėti, kad kartais mįslėse formaliai kitokie laikai nei esamasis
įvedami tada, kai to reikia rimui sukurti: *Šmaukštė paukštė per marias lėkė, uodega*
gvoltu rėkė (Kulka ir šautuvas) 337/1086; Šepetys repetys aukštą pilį pasta-
tys (Grėblys) I 859/42.

Veiksmažodžių, vartojamų esamuju ir kitais laikais, proporcijos rodo, kad mįs-
lių laikas dažniausiai suvokiamas kaip dabartis. Mįslių užminimus sudarančių nomi-
natyvinių sakinių gausa sukuria laiko nebuvimo įspūdį. Taigi galime teigti, kad mįs-
lėse dažniausiai vaizduojamas nuolatinis, amžinasis laikas: „*šventasis laikas pačia*
savo prigimtimi yra grįžtamas ta prasme, kad jis yra, tiesą sakant, *pirmykštis mitinis*

⁴ Toks požiūris į laiką būdingas ir kitiems žanrams: „ne visada paisoma tinkamų gramatinių veiks-
mažodžio laikų, ne visada svarbu, kaip retrospektyviai pavaizduojamas įvykis – ar iš praeities, ar iš
būsimojo laiko pozicijų“ (Stundžienė 1998: 152).

laikas, paverstas esamuju laiku. <...> Tam tikru požiūriu būtų galima sakyti, kad jis „nebėga“, kad jis nėra negrižtama „tėkmė“. Tai pats tikriausias ontologinis laikas: jis visada tolygus sau, nekinta ir nesenka“ (Eliade 1997: 48).

Pasakojimo laikas

Nedidelę, bet pastebimą tarp gausių nominatyvinių sakinių grupę sudaro mįslės, kuriose įvykiai vaizduojami tarsi žvelgiant iš dabarties perspektyvos į tariamą praeitį. Tokiomis mįslėmis ne vien kuriami vaizdai, jos jau turi minimalų siužetą ir yra lyg tam tikri mikropasakojimai. Veiksmas, apie kurį jose kalbama, turi tąsą laike, įvardijami ankstesnis ir paskesnis laiko momentai, – taigi jose glūdi linijinio laiko suvokimas. Kartais jų tekstus sudaro simetriški sudėtiniai sakiniai, kuriais vaizduojami skirtingų veikėjų skirtingi veiksmai: *Atlėkė paukštis be sparnų, nutūpė ant medžio be šakų, atėjo boba be dantų, prarijo paukštį be sparnų (Sniegas, žemė ir saulė) 788/259-11*. Mįslėje pateikiamas visas siužetas su pradžia, plėtote ir pabaiga, be abejo, sutrauktai iki mikropasakojimo: *Keturi broliai pakliuvo į nelaisvę, atėjo penktas išvaduoti – ir tas pakliuvo (Mezga virbalais) 826/263; Namai ūžia, šeiminkai tyli, atėjo žmonės, suėmė šeiminkus, o namai pro langus išlindo (Žvejoja tinklu) 3185/141-6; Nuėjau miškan be peilio, be kirvio, atsinešiau dvi geldas, dvi pliauskes ir katilo dugną (Ažuolo gilelė) 1095/5*. Atspindinčioje raidą nuo jauno iki seno mįslėje *Dygau dygusi ir išaugau, augusi mergavau, mergavusi martavau, martavusi boba tap[i]au, boba tapusi, akis gavau, per tas akis pati išlindau (Aguona) (SLT 577)* laike besitęsiančią istoriją kuria net kelios priemonės: skirtingų moters gyvenimo etapų ir juos atitinkančio statuso įvardijimas (merga, marti, boba), pagal tai prideranti jos elgsena (mergavau, martavau), vis kartojami šalutiniai laiko aplinkybės sakiniai ir viso teksto santykinis ilgumas. Labai panašioje mįslėje *Kai jauna buvau – rože žydėjau, kai pasenau – akis įgijau, per tas akis pati išlindau (Aguona) (3780/68)* ankstesnis ir paskesnis laiko momentai įvardijami paprasčiau – *jauna buvau* ir *pasenau*, tačiau šiuos laiko momentus nutolina ir jų skirtingumą pabrėžia *rože žydėjau*. Apskritai labai dažnai viename tekste pavartojamos šios ryškų laiko aspektą turinčios opozicijos *jaunas – senas: Jauna – graži, sena – gardi (Aguona) 712/612; Kai jaunas buvau – aukso krėsle sėdėjau, kai pasenau – nė šuva kaulų neėda (Puodo šukės) 1118/22*. Mįslėse mėgstama per daug nedetalizuojant tiesiog sutraukti kažkieno gyvenimo istoriją iki sauso reikšmingų laiko momentų – pradžios, pabaigos ir to, kas juos sujungia, – konstatavimo: *Gema raudonas, gyvena žalias, miršta geltonas (Rugys) 3518/1458/; Miške gimęs, miške augęs, pareina namo mirti (Medis) 4580/103*. Kai kada istorija išplėtojama, pavartojamos abi opozicijų poros: *G i m i a u – sukausi, augau – verčiausi, j a u n a s – maudžiausi ir kaitinausi, s e n a s – pelenavausi, n u m i r i a u – išmetė į lauką; mano kūną nei žvėris ėda, nei paukštis lesa (Molinis puodas) 4354/13*.

Reikia pasakyti, kad mįslės itin domina objekto kilmė, atsiradimas, taigi – pradžios laikas: *Užaugo ant lauko be šaknų (Akmuo) 4102/294; Vandeny gimęs, vandens bijo (Druska) 275/31-12; Užgimė kaip Juozapas, vežė kaip ligojį, kai apserga, nēr jokio daktaro (Stiklinis indas) 3517/2278; Du kartu gimsta, vieną kartą miršta ir*

velnio nebijo (*Gaidys*) 932/64-9; *Užgime prarakas iš balto akmenio, užgimęs plyks-tele – visi grabai atsivere, numireliai atsikele* (*Gaidys kai užgieda, žmonės sukyla*) I 717/16; *Miške gimęs, miške lapojęs, namo parėjęs, šventu pastojęs* (*Kryžius*) 1748/22-1. Kai kada mįslių tekstai net įgyja etiologinių sakmių bruožų: *Ėjo Marija per dangų ir pabėrė ašaras. Mėnuo matė, nieko nesakė, saulė pamatė, visas surinko* (*Rasa*) 430/417-11; *Vienų rozų supyka sūnus, duktė ir močia. Močia juo[s] nuvarė tolyn. Duktė, kaip labiau prisirišus prie močios, aplanko ją dažniau, sūnus – rečiau* (*Mėnuo, saulė, žemė*) 1441/308. Gali būti, kad tokie tekstai ir tarnavo kaip instrumentai, įtvirtinantys ir patikrinantys būtinas žinias⁵.

Mįslėse vaizduojamas ir pabaigos laikas, mirtis: *Jaunas žaliuoja, pasenęs žemėn griūva, mirdamas dangun lekia* (*Medis*) 1721/50-28; *Vandeny gimė, vandeny augo, su motina pasimatė ir numirė* (*Druska*) 5219/540; *Miške gimęs, naktį subrendo, parėjęs namo, katile paskendo* (*Grybas*) 6179/137, ir būtis po mirties: *Per gyvenimą Dievą nešiojo, o numir[št]ja – į dangų nepriima* (*Kryžius, ant kurio buvo*) 1043/64. Kartais ši amžinybės perspektyva atsiranda pasakojant gyvenimo istoriją pirmuoju asmeniu, t. y. klausytojas lyg ir verčiamas įsivaizduoti jau numirusį personažą, dabar apie tai pasakojantį: *Žemėj gimiau, ugnį apsikriktįjau, ant vandens puoliau ir pats prapuoliau* (*Druska*) 37/3151; *Kol gyvas buvau, miške siūbavau, o kada miriau – košelę viriau* (*Medis*) 4009/305; *Gyvs būdams, gyvus penėjau, numiręs gyvus nešiojau* (*Pergas aužuolo*), „*Pergas: žvejų valtis*“ SLT 417. Su šiomis mįslėmis gražiai koreliuoja ne tik pirmiau cituotos mįslės apie du kartus gimstantį gaidį, bet ir kai kurios minklės: *Kas ateina per anksti? Mirtis* 583/2-9; *Kas perkels į aną amžių mus? Mirtis* 451/354-44; *Be ko dūšia negali į dangų nueiti? Be kelio* I 482/320; *Kas nesupūna po žeme? Vardas* I 240/1139b; *Ko Dievas negali iš žmogaus atimti? Vardo* 374/2571-51. Apie mirtį mįslėse ne tik filosofškai mąstoma, bet ir vaizduojami dramatiški jos vaizdai: *Valaidė žolę baidė, namo parėjo, ant vartų pasikorė* (*Dalgis*) 593/1-24; *Ankstybs, o negyvs, tuoj turėts per tvorą šoko* (*Kai avis ėriuojasi, ėriukas nudvesia, tai ji meta per tvorą*) SLT 429; *Nupjovė galvą, Išėmė širdį, Ir kalbėjo* (*Klermeta*) 4924/313. Tačiau mįslės yra parodijuojantis, kovojantis su stereotipiniu mąstymu, verčiantis pažvelgti į pasaulį kitaip, naujai, žanras, todėl dramatismas ir pseudoaukštasis stilius čia vedami iki absurdo ir, pateikus atsakymą, virsta išsityčiojimu iš manieringos tragedijos: *Jinai jį mylėjo, jis jos nekentė, jis jos ieškojo, bet nerado. Vieną gražią mėnesienos naktį jis ją pagavo ir užmušė* (*Blusa*) 4135/55; *Jis paėmė ją savo galingomis rankomis, ji degino jam pirštus, jis plėšė jos rūbus ir mėtė gabalais, bet ji tylėjo, jis palietė ją savo lūpomis, ir ji dingo amžinai* (*Virta bulvė*) 3185/6-2.

Siekiant to paties tikslo – požiūrio naujumo, netikėtumo, – kartais žaidžiama su maišant, klausytojo supratimu, logišką laiko momentų seką: *Tėvas neužgime, sūnus į vainą išjojo* (*Dūmai*) 1512/25-22. Šios mįslės variante *Dar tėvas negimė, o jau*

⁵ Ypač žinių perdavimo, patikrinimo ar net didaktinė funkcija krinta į akis, skaitant kito mįslių žanro skyriaus – objektų minklių tekstus: *Ko kiškeliui trūksta? Drąsos* 4511/98; *Kokių medžių velnias bijos? Liepos, šermukšnio* 37/1471; *Kas yra mažas, o tik nepasotinamas? Akis* I 873/5; *Kokiam pasmirdėliui milijonas žmonių tarnauja? Buteliui* 465/35-267.

sūnus į karą išėjo (Ugnis ir dūmai) LTt V 5563 žodžių, poroje vienas su kitu reiškiančių nutolinimą laike, koncentraciją (*tėvas – sūnus, negimė – išėjo*) sustiprina prievieksmiai *dar – jau*. Panašia absurdo logika grįstos mįslės *Vaikelis dar negimęs, o jau atiduotas auklėti (Gegutės kiaušinis) 4473/268; Negimusį pakrikšti[j], nemirusį palaido[j] (Boba) 1050/42; Gyvas – lavonas, numiręs – raudonas (Vėžys) 830/2-5; Kai mažas buvau, keturis valdžiau, kai užaugau, kupstus varčiau, kai numiriau, su mergom šokau (Jautis) 327/163-35*.

Kaip matyti iš daugumos cituotų pavyzdžių, trumpučiai tekstai pasakoja viso gyvenimo istoriją, didžiausią dėmesį sutelkdami į būsenų kaitą laike, kitaip tariant, virsmą. Mįslėje *Kai jauna buvau – rože žydėjau, kai pasenau – akis įgijau, per tas akis pati išlindau* kuriamą linijinį laiką atsakymas *aguona* staiga paverčia cikliniu: juk iš pradžių kalbama apie aguonos žiedą, o pasenusi ir per akis išlindusi aguona – tai jau jos sėkla, arba naujos pradžios galimybė. Panašiai atsitinka su daugeliu čia cituotų lyg ir linijiniu laiko suvokimu pasižyminčių mįslių: jomis užmenami daiktai, darbai ar reiškiniai yra tokie įprasti, dažni ir pasikartojantys, kad, išgirdus atsakymą, laiko tiesė, vaizdžiai tariant, ima ir susiriečia (*Kas vakarą miršta, o rytą gimsta? Diena 4368/165*), o amžinybė iškyla ne kaip nebūtis, o kaip saulės ratas: *Einu keliu nekeliu, randu žmogų neregį saulės rate belinguojant ir gegutę bekukuojant (Prie nabašnyko) 1191/550*.

2. Laiko vaizdavimas ir įsivaizdavimas

Laiko suvokimas kasdienėje kalboje

Nesileisiu į išsamesnius šios temos tyrimus, tik trumpai pristatysiu esamą medžiagą, kad būtų aiškus platesnis laiko vaizdavimo mįslėse kontekstas. Remiantis lietuvių kalbos duomenimis, galima išskirti kelias pagrindines konvencinių laiko metaforų grupes: 1) laikas eina, bėga, lekia – šios metaforos yra įaugusios į kalbą ir tapusios nepastebimos, joms net nereikia pavyzdžių, taip įprasta yra sakyti *atėjo laikas, prabėgo savaitė, praėjo metai* ir pan.; 2) šiek tiek pastebimesnės yra laiko – vandens metaforos (*Bėga metai kap upės vanduo LKŽ XVIII 108; Neleisk laiko per pirštus 1738/37; Dar laiko marios 4832/405*); 3) laikas yra nulemta vertybė, turtas, jo galima turėti arba neturėti, jį galima iššvaistyti, atimti, bet jo neįmanoma įsigyti (*Prieteliai pavag laiką LKŽ VII 29; Savo metukus privargstu nešiotie LKŽ VIII 100*); 4) tam tikras žmogiškojo, biologinio laiko etapas yra kažkoks tūris, į kurį galima įeiti ir išeiti (*Tie vyrai jau visi mete (Užaugę) LKŽ VIII 103; Merga iš metų išėjusi, kas ją beims LKŽ VIII 100; Kai metuosna ineis, pasdarys razumnesnis LKŽ VIII 100; Jau kai į tą laiką ateini, nebeini rugių rišt LKŽ VII 30*). Be jokių abejonių, šios konvencinės metaforos, pavyzdžiui, metafora *laikas – pinigai* (Лякофф 1990: 390–392), yra bendros visiems indoeuropiečiams, o gal ir visiems žmonėms. Lietuvių patarlėse ir priežodžiuose daug tiesioginių šios metaforos iliustracijų: *Laikas – pinigai 1261/36-8; Laikas brangesnis už pinigą 64/996* ir t. t. Tačiau patarlių ir priežodžių medžiaga gerokai praplečia laiko suvokimą – laikas čia turi zoomorfinių bruožų, itin dažnai – arklio (*Laikas*

lekia kaukdams 4770/31/; *Laiks biegs riščiuom* 4297/140/; *Laikas bėga kaip žirgas* 6481/145/; *Nelėksi pirma laiko* I 869/141/; *Metai kaip raiti joja* LKŽ XI 74; *Laiko už uodegos nepagausi* 4413/63/), yra ėdrus – jis viską ryja, ėda ir graužia (*Laiko dantys aštrūs: laikas ir kalnus sugrauzia* III 225/345; *Laikas viską ryja* 465/36-1947; *Laikas ir akmenį suėda* 4020/179; *Vienas blogas metas suėd trejus gerus metus* LKŽ VIII 103; *Daug metų i azerus išger* 2102/194). Kartais laikas primena pranašumą turinčią būtybę (gydytoją ar išminčių) – jis gydo, atskleidžia tikrąją padėtį, įvertina ir atlygina: *Laikas gydo žaizdas* 733/1398; *Laikas – geriausias gydytojas* 4665/39; *Laikas pats pamokinimą atneša* I 700/279; *Laikas išmokins gyventi* 4040/93; *Kas čia kaltas, laikas parodys* LKŽ VII 29. Kalboje, pasak akademinio „Lietuvių kalbos žodyno“ rengėjų, žodis *laikas* kartais reiškia velnią (*Gal laikas tave neša tokian bjaurian ore turgun!* LKŽ VII 30; *Ne laikas jį nešė ton Amerikon, lyg būt namie ko trūkė!* LKŽ VII 30) ar mirtį (*Gaspadorius labai nemylėjo savo šunio, tai jis nuėjo pakrūmėn laiko lauktų* LKŽ VII 30; *Ėjo, lig laiką gavo* LKŽ VII 30). Gali būti, kad patarlės ir priežodžiai yra išsaugoję nuorodas į konvencinių metaforų kilmę.

Operavimas laiko sąvokomis mįslių tekstuose

Šiame skyrelyje kalbama apie laiką, reiškiamą jį žyminčiais vardažodžiais bei prieveiksmiais mįslių tekstuose. Populiariausios – laiką reiškiančios žodžių poros, kurios ženklina priešingus laiko rato polius: *dieną – naktį* (rečiau *ryte, vidudienį, vakare*, vien *naktį*), *žiemą – vasarą* (rečiau *pavasari, rudenį, pernai – šiemet*, arba ilgą laiką tarpą reiškiantys žodžiai *šimtą metų, visą amžių / vieką, visą gyvenimą*, taip pat apibendrinantys ir amžinumą teigiantys *amžinai, visada, niekada*. Mėgstami ir laiką reiškiantys prieveiksmiai *ne visada, kai kada, greitai, greičiau*.

Poros *dieną – naktį* ir *žiemą – vasarą* yra tokios dažnos, palyginti su kitomis laiką reiškiančiomis sąvokomis, jog akivaizdu, kad jos galėjusios būti pagrindiniai paros ir metų laiko dėmenys. Juolab kad dvinaris (o ne keturnaris, kaip dabar) metinio laiko ciklo suvokimas buvo ir kituose Europos kraštuose (Anton-Hurtado 1994: 116; Lyle 2008: 17). Paprastai šios sąvokos vartojamos opozicijose, tačiau būtent skirtingų ciklo taškų opozicijose, kaip tam tikri, priešingose rato pusėse atsiduriantys virsmo taškai: *Vasarą rudas, žiemą baltas* (*Lietus, sniegas*) 3652/151; *Žiemą pilnas, o vasarą tuščias* (*Kluonas*) 732/326-1; *Žiemą nusirengia, o vasarą apsirengia* (*Miškas*) 4825/439; *Vasarą apsiseilėjęs, žiemą apsisnarglėjęs* (*Svirtis*) 469/281-31; *Žiemą brolis, Vasarą molis* (*Krosnis*) LTt V 6659; *Vasarą eglėlė, Žiemą karvelė* (*Kanapė*) 69/588; *Dieną dešra, naktį mašna* (*Kojinė*) 436/155-10; *Dieną kaip lankas, naktį kaip žaltys* (*Diržas*) 2934/44. Virsmo dinamika, tiksliau – jos potenciali, vaizduojama ir pasitelkiant tam tikrą veiksmo modalumą: *Vienas laukia dienos, kitas laukia nakties, o trečias sako: „Man vis tiek pat“* (*Duryš, langas, lova*) 3836/368; *Vienas laukia žiemos, kitas – vasaros, viens – nakties, kits – dienos* (*Ratai, rogės, duryš, lova*) I 247/31. Variantuose modalumas išreiškiamas ir kitaip – *sako* 2325/482-10, *prašo* 1111/22, *nori* 827/85-1.

Mėgstama laiko sąvokas gretinti ir su tam tikrais skirtingu metų ar paros laiku dirbamais darbais ar „deramu“ elgesiu (*Žiemą loja, vasarą tyli* (*Mintuvai*) 2145/30), tačiau mįslių poetika reikalauja nusižengti priimtoms normoms: *Dieną ilsis, naktį*

darbą varo (Lova) 1039/2081-4; Dieną kaulus nešioja, naktį žiopso (Batai) LTt V 6465; Vasarą pas mane visada Užgavėnės, o žiemą didžioji gavėnia (Ratai) 2637/56. Laiko atskaitos taškai gali būti šviesa / tamsa arba saulės patekėjimas / laida, tapatinami su diena / naktim: *Girgžda tamsu, girgžda šviesu (Langinė) I 216/65; Saulei tekant gimsta, leidžiantis miršta (Šešėlis) 2874/74.* Retkarčiais kalbama ir apie nepasikartojantį pradžios laiką: *Su saule gimęs, dar vystyklusose (Pinigas) 1186/729,* matyt, naujesnis mįslės teksto variantas *Pirma Kristaus užgimė, dar ir dabar vystyklusose (Piniginė su pinigais) 1025/202-2.*

Kaip minėta, labai mėgstami ir supriešinimai *pernai – šiemet: Ožys pernykštis, žarnos šiųmetės (Ratelis) 597/148; Perniai ponas važiavo, šemet vėžos tebėra (Ežios) 1127/31-7; Pernai žirgas šokinėjo, šiomet pėdos žymu (Lauko ugniakuras) 747/116-6.* Kaip matyti iš pavyzdžių, juose dažniausiai vaizduojama praeities šleifas, būsenų virsmas ar darbų taša, kuri kartais nukeliama ir į ateitį: *Brolis lauke vėją gauda, o po metų ieškos mama šiaudo (Rugius sėja) 4380/140.*

Ankstesniame skyrelyje, nagrinėjant pasakojimo laiką, pasitaikė vienas kitas laiką ar jo trukmę reiškiančių žodžių turintis mįslės tekstas – pasakojant istoriją sunku išvengti tokių žodžių. Yra ir tokių mįslių, kurios apima daugelį visam mįslių masyvui būdingų laiko aspektų:

(1) *Riečiau dieną, riečiau naktį, Dievo diržo nesuriečiau (Kelias) 3518/456; Riečiu dieną, riečiu naktį, niekad Dievo diržo nesuriečiu (Kelias) I 187/233; Riestum dieną, riestum naktį, Dievo diržo nesuriestum (Kelias) I 879/136; Riesi dieną, riesi naktį, diržo galo nesurasi (Keliai) 4123/14* (būsimasis laikas tarp šios mįslės užrašymų pasitaiko retai, šio varianto pabaiga irgi pakitusi, nes paprastai jei ir nebūna įvardyta, jog tai Dievo diržas, vis tiek visur išlaikomas surietimo, sulenkimo motyvas); *Dievo juosta niekad nesulenkiama (Kelias) I 871/45.*

(2) *Griuvo ažuolas per visą svieta, genys kapojo per visą vieką (Kelias ir arklys) 807/1623-1; Eglė virsta per visą svieta, geniai kapoja per visą vieką (Kelias) 407/47-1; Pargriuvo agla par visų svieta, kapos genys par visų vieką (Kelias) 73a/302; Užolas griuvo par visų svieta, geniai kapojo ir kapos par visų vieką (Kelias ir arkliai) I 733/13.*

Šių mįslių variantuose pavartojami labai skirtingi gramatiniai laikai, taigi jomis buvo galima iliustruoti gramatinių laikų įvairovę ir neprecizišką jų vartojimą. Antrosios mįslės variantuose minimas *ažuolas* kitose mįslėse, kalbančiose apie laiką, maskuoja metus (žr. tolesnį skyrelį). Galiausiai šių mįslių įminimas *kelias* netiesiogiai, bet labai glaudžiai susijęs su laiku ne tik mįslėse, bet ir kalboje, ten kartais šie žodžiai pakeičia vienas kitą (*O nuo pat jų ligi mūsų visą laiką miškas* LKŽ VII 31; *Iki ten – trys valandos kelio*), bei kultūroje apskritai: „*Kelias* – labai išplėtotas kultūrinis simbolis, reiškiantis ne tik ėjimą, perėjimą iš vienos erdvės į kitą, bet ir ieškojimą, siekimą, pažinimo pastangas. Ir sąsają su laiku: ateinančiu, praeinančiu“ (Daujotytė 2001: 92). Pirmos mįslės variantuose minimos laiko sąvokos *dieną – naktį* yra patys dažniausi (kartu su *žiemą* ir *vasarą*) mįslių tekstuose aptinkami laiką reiškiantys

žodžiai. Pavartotos greta arba su tuo pačiu veiksmažodžiu, sąvokos *dieną – naktį* dažniausiai įgyja reikšmę „visada“: *Žiba dieną, žiba naktį (Langai)* I 482/190; *Dieną naktį teka, niekad neišteka (Upė)* 2996/101; *Žiemą vasarą kūrena, bet niekas negyvena (Kalvė)* 3957/47-8. Tą patį jos reiškia ir bendrinėje kalboje (LKŽ VIII 521), tik mįslėse šia žodžių pora „visada“ keičiamas nuolatos, nors mįslėms būdingai poetikai visai neprieštarautų simetriškas atkartojimas *visad – niekad*. Antrės mįslės variantuose vartojama laiko aplinkybė *per visą vieką* – taip pat būdingas mįslėms laiko suvokimas, nes jose labai mėgstami platūs apibendrinimai ir amžinumo teigimas. Su laiku toje mįslėje siejasi ne tik šie žodžiai, įminimas *kelias*, bet ir vaizdo branduolį sudarantis milžiniškas medis, ažuolas, eglė ar pušis.

Mįslėje *Seredoj subatoj gimė kumeliukas auksinėm kamanom, sidabrinėm padkavom (Mėnuo)* 3153/83 (variantuose – *pėnyčiom subatom* 3585/74) aptinkamas gana retas savaitės dienų įvardijimas, nes paprastai mįslių tekstuose kaip nors išskiriamas nebent sekmadienis: *Stovi didelis avilys, sekma dieną į tą avilį bitės skrenda (Bažnyčia)* 4097/66-5; *Greitas ponelis nedėlioį neėda (Kalvaratas)* 13/341.

Klasikinis gretinimas pagal analogiją matyti itin senoje ir visoje Europoje paplitusioje vadinamojoje sfinkso mįslėje *Ryte vaikščioja ant keturių kojų, per pietus ant dviejų, o vakare ant trijų (Žmogaus gyvenimas)* 869/1256-13, kur susiejami skirtingi paros ir žmogaus gyvenimo ciklo momentai. Iš jos išvesta metafora, gretinanti saulėlydį ir senatvę, yra bevirstanti konvencine (taip pat ir pagal analogiją sudaryta metafora ruduo – senatvė). Dėl tokių metaforų, vaizduojančių nuolat pasikartojantį veiksmą, iš pažiūros linijinis biologinis laikas, kalbantis apie atskiro individo gimimą ar mirtį, imamas suvokti kaip ciklinis.

Kalbėjimas apie laiką (laiko sąvokos mįslių atsakymuose)

Mįslių kūrėjams laiko tema buvo įdomi, nes esama nemažai mįslių, kurių atsakymuose nurodomos laiką reiškiančios sąvokos. Jose kalbama apie dieną ir naktį, dienos pradžią – saulės patekėjimą, savaitės dienas, sakralius laiko momentus – gavėnią ir Velykas, kiek rečiau apie Kalėdas, visus keturis metų laikus, šiek tiek apie patį laiką. Ypač daug mįslių apie palyginti neseniai atsiradusį prietaisą laikui matuoti – laikrodį. Svarbios laiko aspektams mįslėse suvokti ir mįslės su atsakymu *mėnuo* ir kai kalbama apie dangaus kūną, ir apie laiko trukmę. Tačiau labiausiai pastebimos mįslės apie metus ir jų sudedamąsias dalis. Visi šie aspektai ir bus iš eilės aptarti.

Iškart krinta į akis, kad diena ir naktis užmenamos kaip žmonės: *Ateina balta moteris – pakabina, ateina juoda – nukabina (Diena ir naktis)* 4368/432; *Baltai apsi-rengusi motina žmones kelia, o juodai – migdo (Diena ir naktis)* 5337/454. Dėsningas yra juodų – baltų drabužių (t. p. audinių) motyvas, kalbant apie tamsųjį ir šviesųjį paros laiką: *Dviejų rūšių rūbus turiu. Tūkstančiai metų praėjo, o jie nesuskylėjo (Diena ir naktis)* 960/353-2; *Šešios sermėgos, septintas – kalnierius (Savaitė)* 1506/51; *Drilium mesta, drilium austa, auksa perlu perrišta (Diena ir naktis)* 13/167; *Šešios skotertys vario, septinta sidabro (Savaitė)* 37/2666. Anksčiau rašyta, kad mįslėse dangus įsivaizduojamas kaip audinys (Kensminienė 2006: 237), taigi čia tamsa ir šviesa (mįslėse jos paprastai yra nakties ir dienos sinonimai) suvokiamos kaip skir-

tingi dangaus aspektai arba drabužiai, kartais tiesiog kaip audiniu pridengta dangaus šviesa: *Juoda marška pavarė, visus gultų nuvarė (Naktis)* 4695/73. Dažnai dienos ir naktys vaizduojamos kaip įvairiais giminystės ryšiais susiję žmonės: *Sesuo sesers bijo, viena nuo kitos bėga (Diena ir naktis)* 37/2434. Kalbėti apie vienos kategorijos daiktų grupes, operuojant giminystės ryšiais saistomų žmonių paveikslais, yra būdinga mįslėms (Grigas 1968: 36). Įdomu, kad mįslėse su *naktimi* broliškais (o kai kada ir santuokos) ryšiais dažnai susiejamas *vėjas*, taigi jie lyg ir priskiriami vienai kategorijai. Čia jų tėvais vaizduojami žemė ir dangus (arba vanduo), o vaikais – žvaigždės: *Pati plati, pats platesnis, sūnus suktas, duktė akla (Žemė, dangus, vėjas, naktis)* 807/1218-3; *Aš pats, pati plati, sūnus greitas, duktė akla (Vanduo, žemė, vėjas, naktis)* 3286/317; *Tėvas pasiutėlis, motina apjakėlė, vaikai biruliai (Vėjas, naktis, žvaigždės)* I 700/453. Neregintis moteriškas ir sukčius, pasiutėlis ar tiesiog labai greitas vyriškas personažai tokiose mįslėse visada išlaikomi (labai dažnai vaizduojami susiję analogiškais giminystės santykiais saulė ir mėnuo).

Taip pat diena ir naktis užmenamos kaip stambūs gyvūnai, populiariausiose mįslėse – kaip karvė ar jautis: *Balta karvė langus laižo (Diena aušta)* 2325/414-27; *Juoda karvė dangų laižo (Naktis)* I 877/26; *Juoda karvė subliovė, visas tvoras sugriovė (Naktis ir žmonės)* 1075/300-12; arba: *Juodas jautis...* 1529/90; *Juodas jaucis per vartus ziūria (Naktis)* 459/168; *Juodas jautis nendres laužo (Naktis)* 784/79. Naktis mįslių kūrėjams, matyt, atrodė įdomesnė už paprastą darbų užpildytą dieną, nes ji užmenama gerokai dažniau ir įvairesniais gyvūnais: *Meška langus užgula (Naktis)* 2678/50; *Juoda meška pavargusius gulti nuvarė (Naktis)* 3464/117, pavienėse mįslėse – *paukštis* I 725/243, *juoda avelė* I 702/105, *pilka pelė* 712/325, *juodas katinas* 2468/70-17, *juoda višta* I 187/188. Galima įtarti, kad diena buvo suvokiama tarsi norma, tad lyg ir nebūta reikalo apie ją daug kalbėti, o naktis – nukrypimas nuo normos, laiko trūkis, kai sustoja darbai, todėl verta įdėmesnio žvilgsnio. Diena mįslių kūrėjus domino labiau kaip didesnių laiko trukmės matavimo vienetų sudedamoji dalis, tad ji dažniausiai užmenama arba poroje su naktimi, arba kaip savaitės dalis: *Septynios sesutės vienoj lovelėj guli (Savaitės dienos)* 3644/1514; *Šešios seserys pirty periasi, ateina septinta ir išvaro laukan (Sekmadienis)* 4147/379; *Šeši broliai dirba, o septintas tinginiauja (Savaitė)* 5337/455. Atrodytų, kad tik *sekmoji* ar šventa diena sulaukia tokio dėmesio, kaip įprasta naktis.

Užmenant savaitės dienas, epizodiškai sušmėžuoja ir kiaušinio motyvas: *Šeši kiaušiniai mums, septintas – Dievui (Savaitės dienos)* 3755/25; šis motyvas labai išnaudojamas laiko tarpų santykius kaip medį vaizduojančiose mįslėse apie metus. Be šių mįslių, medžio ir laiko paralelė aptinkama ir kituose tekstuose: *Pušis langą užgriuvo (Naktis)* III 19/41-22; *Par visą svieta pušis lūža, par vidurį geniai kirta (Naktis, gaidžiai)* I 1063/832; *Šešios pušys gale lauko, septintoji – Dievo darže (Savaitė)* 370/76-5; *Šeši beržo lapeliai, septintas – aukso žiedelis (Savaitė)* 1257/213; *Puse ažola žal[i]a, puse sausa, galalis auksinis (Nedieļų dienos)* 3473/185.

Žvelgiant į mįslių medžiagą, beveik nelieka abejonių, kad pražystanti gėlė (mįslėse tai dažniausiai būna lelija, rečiau – rožė) reiškia sakralaus laiko kulminacinius taškus: *Septynios mylios geležinio tilto, o už to tilto – lelija, kai ta lelija pražydės,*

visas svietas užgiedos (Gavėnia, Velykos) I 243/32; Septynias mylias geležinia tilta, o už to tilta – rožė, kap ta rožė pražyda, visas sviets pragyda (Gavėnia ir Velykos) 203/311; Yra tiltas septynios mylios, gale tilto – trys lelijos, kap lelijos pražibės, saule žeme ridinės (Gavėnios metas ir Velykos) I 708/113; Keturios mylios kelio, gale to kelio žolynas žydi, visam pasauliui džiaugsmas (Kalėdos) 869/1256-40; Tiltas, gale tilto trys lelijos žydi (Visi metai ir trys šventės) 468/199-52. Tai patvirtintų ir advento bei Kalėdų dainose minima Kalėdų rytą pražystanti rožė LLD XX 343, 352, 353, 358, 359, lelija LLD XX 372, priedainis lelija LLD XX 86, 89, 124, 287 ar į ją panašiai skambantis leliumai, aleliumai ir net žalias žolynas LLD XX 288. Be abejo, šie motyvai yra sudėtingi ir daugiaplaniai. Galima tik pritarti „Advento-Kalėdų dainų“ tomo parengėjos Jurgitos Ūsaitytės nuomonei, kad „bandymai atskleisti neįmintas dainų simbolių ir metaforų paslaptis kaskart vis didina semantinių asociacijų kamuo- lį“ (Ūsaitytė 2007: 39).

Metų laikai užminimuose randami epizodiškai, kartais visi drauge vaizduojami susieti giminytės ryšiais, kartais pasitaiko tarp kitų, populiariesnių mįslių atsakymų paradigmu: *Keturi broliai dėl sosto varžos (Metų laikai) 1291/216; Močia ruda, tėvas žilas, sūnus juodas, o duktvė kvietkuota (Pavasaris, vasara, ruduo, žiema) 781/91-24; Atlėkė paukštis be sparnų, intūpė medin be šaku, atėjo boba be dantu, tu paukštį prarijo (Vasara ir žiema) 597/642-44* (čia vasara atsakyme pakeičia klasikiniuose šios labai senos tarptautinės mįslės variantuose nurodomą saulę), *Balta karvė subliovė – visas tvoras išgriovė, juoda karvė subliovė – visas tvoras pakėlė (Vasara ir žiema) 3116/160. Kaip ir kitur, neretai metų laikus apibūdina darbai: Vienas pasėja, kitas prinokina, trečias nuima derlių, ketvirtas žemę apkloja (Metų laikai) 3516/162. Visoms metų laikus užmenančioms mįslėms bendra yra tai, kad metų laikai jose personifikuojami. Kai kurios mįslės apie metų laikus dar dvelkia individualios kūrybos stiliumi: *Atplaukęs pirmą kartą, pabėrė žirnių, atplaukęs antrą kartą, paklojo patalėlį, atplaukęs trečią kartą, padarė saldžią maistingą košelę, o atplaukęs ketvirtą kartą, atnešė žalsvų, margų daiktų (Keturi metų laikai) 2145/1; Du broliai ir dvi seserys aplink ratu eina, svieto veidų maino (Metų laikai) 1296/372.**

Panašiai atsitinka ir su abstrakčia sąvoka „laikas“ – jis dažniausiai užmenamas tais pačiais tekstais, kaip ir laikrodis, dažniausiai išnaudojančiais konvencinę metaforą „laikas eina“: *Bėga nevejamas, eina nesuturimas (Laikas) 1639/48; Eina ir eina, bet niekur nenuėina (Laikas) 4294/26; Visada eina pirmyn, bet nejudą iš vietos (Laikas) 1166/103. Iškalbinga yra visų tokių mįslių atsakymų visuma, pavyzdžiui, kiti šio tipo *Eina eina – ir vis vietoje* atsakymai yra: *laikrodis 407/52-13, laikrodžio švytuoklė 5337/293, upelis 3613/1555, upė 542/119, vanduo 1039/2720, kelias 4925/402, ratelis 3439/62, siuvamoji mašina 190/883, malūnas I 717/31. Gali būti, kad ši mįslė anksčiau neturėjo atsakymo laikrodis, pagal menamų objektų atsiradimo senumą ji galėjo kalbėti apie upę, kelią, gal ir abstraktų laiką. O štai kiti du variantų gausa pasižymintys tipai gali būti sukurti vėliau: *Be dūšios, be kvapo teisybę pasako* (variantų atsakymų paradigma – *laikrodis I 242/13, adynos 2286/100, bezmėnas 444/872, knyga 337/956, laikraštis 5441/120, raštas 1023/95, svarstyklės 3116/523, veidrodis 337/728, radijas 2524/292); Nevalgo, negeria, o gyvas* (įvairių variantų**

atsakymų paradigma – laikrodis I 679/10, skola 1423/303, lazda 2500/392, siuvamoji mašina 6131/193). Esama vieno kito bandymo apmąstyti laiko amžių ir prigimtį: *Aš esu pirmiau už Adamą gimęs (Laikas)* 3101/204.

Mįslės su atsakymu *mėnuo*. Kai atsakymas pateikiamas daugiskaita *mėnesiai*, išnaudojami mįslių poetikai įprasti giminystės santykiai: *Dvylika brolių viena juosta susijusę (Metai)* 307/212-78; *Dvylika brolių vienoj lovoj guli (Mėnesiai ir metai)* 3010/113. Kalbos duomenys leidžia laiko aspektu tirti ne tik tas mįsles, kuriose kalbama apie *mėnesį* kaip apie laiko trukmės matą, bet ir tas, kuriose kalbama apie *mėnesį* – Žemės palydovą, kitaip tariant, *Mėnulį*, mat šie žodžiai praicityje galėjo turėti tą pačią reikšmę. Apskritai žodis *mėnuo* siejamas su ide. veiksmožodžio šaknimi **mē-* ‘matuoti’. Mėnulis galėjęs būti išivaizduojamas kaip tam tikras laiko matas, nes liet. *mėnuo* ir planetos, ir laiko tarpo pavadinimo reikšme randamas daugelyje senųjų lietuvių kalbos paminklų, o žodis *mėnulis* senesniuose kalbos paminkluose, atrodo, nėra vartojamas (Sabaliauskas 1990: 50). Mįslių apie mėnulį tekstuose taip pat pavartojama daug ir įvairių laiko sąvokų bei su jomis susijusių žodžių. Tai ir jau minėtos poros *diena – naktis, jaunas – senas, gimti – mirti: Dieną guli, naktį budi ir visiems savo veidą rodo (Mėnuo)* 3034/41; *Naktį vypsa, dieną mygt (Mėnū)* 2057/16; *Iš jauno – senas, iš seno – jaunas, ir taip gyvena (Mėnulis)* 3268/129; *Pradėjau sent, pradėjau temt (Mėnulis)* LTt V 5421; *Su saule gimiau, su saule miriau, saulei kylant menkėjau, saulei leidžiantis didėjau (Mėnuo)* 3243/13c; *Dvi savaites miega, savaitę keliasi, savaitę gulti ruošiasi (Mėnulis)* 5337/397; *Čia yr, čia nėra, bet niekuomet nežūva (Mėnulis)* 37/474. Labai gausu mįslių, kurios išnaudoja mėnulio fazių požymius, kur mėnulis lyginamas su blynu, lėkšte, keptuve, sietu, sūriu, duonos kampeliu, riekele, papločiu ir t. t. Remiantis siauro mėnulio panašumu į ragus, jis vadinamas *raguotu piemeniu*, ganančiu *nematuotame lauke* 374/2572-17. Nemažai mėnulio ir saulės palyginimų su broliu ir seseria, tėvu ir motina. Įdomiausi atrodo tie palyginimai, kuriuose sunku išvelgti lyginimo pagrindą, kitaip tariant, tarpinę reikšmės figūros sąvoką: su meška (*An dvaro meška karo (Mėnulis)* 3652/221, 3 variantai su šiuo atsakymu), seniu (*Vidury dvaro senis šypsosi (Mėnulis)* 873/385-9, 4 variantai su šiuo atsakymu), elniu (*Šilė čirplas, danguj elnias, vandeny troškutis (Gyvatė, mėnulis, žuvis)* 37/2680, 4 variantai su šiuo atsakymu), kituose variantuose *mėnulis* dažniau pavadinamas ripe, arkliu, kumeliuku. Mėnulio palyginimų su arkliu yra daugiausia: *Laukas arklys per vartus žiūri (Mėnulis)* 597/27 (turimi 62 šios versijos variantai ir 24 variantai su *jaučiu*); *Seredoj subatoj gimė kumeliukas auksinėm kamanom, sidabrinėm padkavom (Mėnulis)* 3153/83 (7 variantai su šiuo atsakymu, 3 variantai su atsakymu *žirnis*). Pažymėtina, kad dažnai kaip *arklys* panašiais tektais užmenamas ir *varpas*⁶, kuris taip pat glaudžiai susijęs su laiko tema – tiek kaip į amžinybę palydintis nuo *aukšto kalno*, tiek kaip laiko atkarpas skelbiantis. Prisiminus anksčiau cituotus priežodžius, kuriuose laikas turi arklio savybių, taip pat

⁶ Kaip (*nesuvaldomas*) *brolio žirgas* nuolatos užmenamas ir vėjas, tos pačios mįslės atsakymų paradigmose kaip broliai ir seserys nuolatos figūruoja mėnuo, saulė, vėjas, naktis – gal tai rodo seną mitinių giminystės ryšių sistemą, o gal natūralu, kad ir laikas, ir vėjas dėl jiems abiem būdingų savybių – nevaldomumo, nesutramdomumo – lyginti su žirgu.

pasakas su laiko personifikacijomis⁷, galima spėti, kad *mėnuo* ir vienas jo pavidalų *arklys* gali būti vienos seniausių metaforų, reiškiančių ne tik laiko atkarpą, bet ir abstraktų laiką, glūdinį kažkur vidiniame žinojime ir dar nelabai artikuliuojamą: *Važiuoja ponas dvyliku arklių, trim pārom žalių, trim pārom baltų* (*Metai*) 878/252 (užr. Antanas Mažiulis 1932 m. Dusetose, turimas tik šis variantas). Tai paliudytų ir minklės, nes panašiai klausiami ir apie vieną, ir apie kitą: *Kas pirmiau už Adomą gimęs? Laikas* 2325/412-48; *Kas prieš Adomą gimęs neturi nė penkių savaičių amžiaus? Mėnulis* 4147/294.

Mėnesiai, kaip sudedamoji didesnio laiko trukmės mato vieneto dalis, užmenami ir išplėtojoje, daug versijų ir variantų turinčioje mįslėje apie *metus*, vaizduojančioje ažuolą ar šiaip medį, kur hierarchinė laiko trukmės matų sistema gražiai išdėliojama erdvėje: *Stovi ažuolas, tame ažuole – dvylika šakų, tose šakose – po keturis lizdus, tuose lizduose – po septynis paukščius* (*Metai, mėnesiai, savaitės, dienos*) 3229/60; arba – *vaikus* 1003/278, *kiaušinius* 807/1719, ši versija turi 37 variantus. Analogiška versija, vietoj *ažuolo* vaizduojanti *medį*, turi 26 variantus, ir dar esama išplėtotų ir panašių versijų – 38 variantai su *ažuolu* ir 7 variantai su *medžiu*. Viena iš šios mįslės versijų pradedama žodžiais *Mano tėvas turi lygius laukus...* LKŽ XVI 144 (su nuoroda į Augustą Schleicherį) ar *Visų tėvas...* I 240/1091. Šioje mįslėje ažuolas, o kartais tiesiog medis vaizduojamas kaip akivaizdus Pasaulio medžio archetipas, idealiai tinkantis suprantamai pavaizduoti erdvėje sudėtingą laiko matavimo hierarchinę sistemą. Analogišką rusų mįslę nurodo Vladimiras Toporovas, kai kalba apie Pasaulio medžio mitologemą, kuri, pasak jo, išivaizduojama mįsle *par excellence* ir iš jos kilę visi svarbiausieji semantiniai mįslių tipai (Топоров 1971: 32–33). Ši mįslė, pateikdama ažuolo aukšto statuso liudijimą, užpildo įrodymų spragą, dėl kurios buvo kiek suabejota ažuolo kaip Pasaulio medžio simbolio lietuvių dainose pagrįstumu (Stundžienė 1999: 216). Gali būti, kad ažuolas, šioje mįslėje iškylantis kaip metų simbolis, taip pat simbolizavo ir laiką apskritai, ir tą *axis mundi* ar laivą (tiltą), kuriuo keliaujama į amžinybę; kaip pastebėjo Gintaras Beresnevičius, kelias pas dievus veda per ažuolą (Beresnevičius 1996: 10). Pirmąjį teiginį paremia kalbos duomenys – žodis *laikas* senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose labai retai pasitaiko, vietoj jo vartotas žodis *metas* arba skolinys *čėsas* (Sabaliauskas 1990: 179), o kai kurie šios mįslės variantai (I 247/59, I 673/24, I 873/85, I 702/93) atsakyme kaip tik ir pateikia vienaskaitinę formą *metas*. Viena pirmųjų užrašytų lietuviškų mįslių, aptinkama jau Mato Pretorijaus „Acta Borussica“, *Kada gyvas buvau, gyvus penėjau, kada numiręs buvau, gyvus nešiojau, gyvi apačiomis vaikščiojo* (*Ažuolas ir valtis*) (SLT 579) netiesiogiai liudija apie ažuolo, kaip tarpininko tarp žmonių laiko ir amžinybės, vaidmenį. Su šiuo ar sinonimišku atsakymu turima 10 variantų, 17 šios mįslės variantų yra be trečio dėmens *gyvi apačioj manęs vaikščiojo* ir pateikia atsakymą *ažuolas*, 3 – *ažuolas ir valtis*, 1 – *medis*. Turimas vienintelis Jurgio Dovydai-

⁷ Kai kuriuose stebuklinės pasakos „Raganos sodyba“ (ATU 334) apie ugnies parnešti keliaujančią merginą variantuose vaizduojama, kad keliaudama pas raganą mergaitė sutinka baltus, raudonus ir juodus žmones su tokios pat spalvos arkliais ir šunimis, kurie pasirodo besantys laiko personifikacija – raganos diena, aušra ir naktis (I 126/26/, I 293/2/, 42/60/, 198/238/, 474/42/).

čio užrašytas variantas, kuriame kalbama apie negyvųjų nešiojimą: *Gyvas būdamas, gyvus penėjau, numiręs – negyvus nešiojau (Medis) 3874/469e*. Iš pirmo žvilgsnio jam pritaria dar du variantai: *Kai gyva buvau, žalių rūtų vainikų nešiojau, kai numiriau, gyvas dūšias vežiojau (Oldija) 1419/1* (užrašė Juozas Būga 1937 m.) ir *Gyvas būdams, brangų vainiką neš, numiręs – brangią dūšelą? (Laivė) I 1061/23* (užrašyta 1885 m.), tik gali būti, kad *dūšia* čia greičiausiai reiškia tiesiog žmogų, kaip yra gerai žinomoje mįslėje apie lovą⁸. Tačiau galimybė, jog egzistavo toks požiūris, liudytų iki šiol ant antkapių itin dažnai greta kryžiaus vaizduojama ažuolo šakelė.

Giminių struktūros mįslėje, aptinkamoje turbūt ankstyviausiame lietuvių mįslių šaltinyje – „Anoniminiame priežodžių, patarlių ir mįslių rinkinyje“ (spėjama, sudarytame XVII a. pab.), laiko atkarpos užmenamos kaip paukščiai, čia irgi mėginama atspindėti jų santykių proporcijas, nes plėšrūs paukščiai maskuoja mėnesius, vidutinio dydžio – savaites, o smulkūs – dienas: *Dvylika erelių, šešios dešimtys karvelių, šešių šimtų sylių (12 mėnesių, 52 savaitės, 365 dienos) SLT 411*. Jurgis Lebedys nurodo A. Schleicherio spėjimą, kad *šeši šimtai sylių* – tai galbūt *zylių*. Galime tik pritarti šiam visiškai pagrįstam spėjimui, nes jį patvirtina daug kitų vėliau užrašytų variantų (dabar turima 50 šios versijos variantų). Kai kurie iš jų yra išplėtoti: *Trys šimtai penkiasdešimt šeši vieversiai, penkiasdešimt trys varnos, dvylika kranklių, vienas sakalas (Metai) 2441/731; Trys šimtai zylių, penkiasdešimt karvelių, dvylika erelių, keturios žąsys – vieną kiaušinių padeda (Metai) 874/400-1* (13 variantų). Pirmiau aptartąją ažuolą vaizduojančią mįslę ir šią versiją sieja kiaušinio simbolika, tačiau pastarojoje kiaušinis maskuoja ne mažiausią laiko atkarpą (apie valandas lietuvių mįslėse kalbama retai) – dieną ir naktį, o didelę – metus, taigi mikrociklas atitinka makrociklą, nes maskuojami tuo pačiu talpiu *kiaušinio* simboliu.

Esama ir aptartosioms mįslėms apie metus giminių mįslių, vaizduojančių stulpą, namą ar mūrą: *Vienas mūras, dvylika sienų, penkiasdešimt dvi durys, trys šimtai penkiasdešimt su viršum langų (Metai) 1264/419*. Simboliška, kad šios išplėstinės mįslės apie laiką gyvuoja jau labai ilgą laiką – pirmasis jų atitikmuo aptinkamas vadinamajame Haikaro pasakojime⁹, priklausančiame arabų pasakų rinkiniui „Tūkstantis ir viena naktis“: *Ką pasakytum apie architektą, kuris pastatė rūmus iš 8760-ies akmenų ir pasodino juose 12 medžių, kurių kiekvienas turi 30 šakų ir kiekviena šaka veda vieną juodą, vieną baltą kekę? (Metai, valandos, mėnesiai, naktys ir dienos) (Aarne 1918: 6)*. Tas pasakojimas turi sirišką versiją, o ši – atitikmenį senojoje graikų literatūroje: *Yra didelė šventykla, joje viena kolona su dvylika miestų, kiekvienas miestas trisdešimčia rąstų padengtas, aplink tuos rąstus sukasi*

⁸ *Turi kijas – nevaikščioja, turi šiaudų – neėda, turi dūšių – bet ne visada (Lova) 1115/18*.

⁹ Čia pasakojama, kad Haikaras, asirų karaliaus Sanheribo viziris, garsėjo išmintimi ir turtais. Valdovas nuteisė jį mirti, remdamasis šmeižtu, kurį surezgė Haikaro sūnėnas Nadanas. Pasklidus gandui apie tariamą vizirio mirtį, sukilo aplinkinės tautos, ir Egipto faraonas nusiuntė Sanheribui reikalavimus, kad šis pastatytų pilį ore, kitaip turėsiąs tris metus mokėti jam duoklę. Išsigandęs karalius prižadėjo pusę karalystės tam, kas sugrąžins Haikarui gyvybę. Jo dideliame džiaugsmui, budelis pasakė, kad vietoj Haikaro nubaudė nusikaltusį vergą, o viziris tebėra gyvas ir slepiasi mažoje celėje. Haikaras, pasivadinęs Abimakamu, nukeliavo į Egiptą ir išsprendė oro rūmų statybos klausimą. Savo išmintimi jis labai nustebino valdovą, išpėjo mįslę, grįžo namo apkrautas turtais ir buvo džiaugsmingai karaliaus sutiktas.

*dvi moteriškės*¹⁰ (ten pat: 7–8). Iki šių laikų išsaugotas ir dažnai cituojamas žodinis pasakojimas apie vieną seną graikų mįslę *Kas yra tas, kas turi tik vieną vardą, bet yra keturkojis, dvikojis ir trikojis?*, kurią įminė Edipas: *žmogus, kai vaikas, yra keturkojis, nes ropoja, suaugęs yra dvikojis, o pasenęs yra trikojis, nes vaikšto su lazda*¹¹ (ten pat: 10–11).

Išvados

Daugumoje mįslių vaizduojama kalbamojo momento dabartis, kuri dažniausiai reiškiamą esamuoju laiku arba apskritai atsisakoma veiksmazodžio – nominatyviniu sakiniu pateikiamas vien statiškas vaizdas ir taip sukuriama laiko nebuvimo įspūdis. Dažniausiai mįslių laikas suvokiamas kaip nuolatinis, pasikartojantis, amžinas. Nedidelę grupę sudaro mįslės, kuriose vaizduojami tariamos praeities įvykiai. Tokiomis mįslėmis ne vien kuriami vaizdai, jos jau turi minimalų siužetą ir yra lyg tam tikri mikropasakojimai, kuriuose neretai mėgstama per daug nedetalizuojant tiesiog sutraukti kažkieno gyvenimo istoriją iki sauso reikšmingų laiko momentų konstatavimo, didžiausią dėmesį sutelkiant į būsenų kaitą laike. Mįslės domina ir pradžios, ir pabaigos laikas (objekto kilmė, atsiradimas, mirtis). Siekiant požiūrio naujumo, netikėtumo, kartais žaidžiama sumaišant, klausytojo supratimu, logišką laiko momentų seką. Mėgstama laiko sąvokas gretinti ir su tam tikrais skirtingu metų ar paros laiku dirbamais darbais ar priderančiu elgesiu. Užminimuose populiariausios laiką reiškiančios žodžių poros, kurios ženklina priešingus laiko rato polius: *dieną – naktį, žiemą – vasarą, pernai – šiemet*, arba didelį laiko tarpą reiškiantys žodžiai *šimtą metų, visą amžių, visą gyvenimą*, taip pat apibendrinantys ir amžinumą teigiantys *amžinai, visada, niekada*. Iš pažiūros linijinis biologinis laikas, kalbantis apie atskiro individo gimimą ar mirtį, tiek dėl užminimų metaforų, vaizduojančių nuolat pasikartojantį veiksmą, tiek dėl atsakymų, kurių nurodomi daiktai ir reiškiniai pasirodo esantys dažni ir pasikartojantys, imamas suvokti kaip ciklinis.

Esama nemažai mįslių, kurių atsakymuose nurodomos laiką reiškiančios sąvokos, – taigi mįslių kūrėjams laiko tema buvo įdomi. Jose kalbama apie dieną ir naktį, savaitės dienas, mėnesius, metus, laikrodį, šiek tiek apie patį laiką ir sakralius laiko momentus. Kalbos duomenys leidžia laiko aspektu tyrinėti ne tik tas mįsles, kuriose kalbama apie *mėnesį* kaip laiko trukmės matą, bet ir tas, kuriose kalbama apie *mėnesį* – Žemės palydovą, kitaip tariant, *Mėnulį*, mat šie žodžiai praityje galėjo turė-

¹⁰ Ji pateikiama „Pasakų kūrėjo Ezopo gyvenimo“ antroje dalyje. Šio veikalas, kuris iš tikrųjų buvo sudarytas prieš tūkstantį metų, tariamas sudarytojas – XIV a. pradžioje gyvenęs Maximus Planudes. Ši dalis vaizduoja Ezopo gyvenimą Babilone ir Egipte. Graikiškas pasakojimas iš esmės toks pat, kaip arabiškas, tik pagrindinis veikėjas čia kitas: kai Ezopas buvęs nusiųstas į Egiptą, jis išsprendė jo karaliui iškeltą uždavinį dėl oro rūmų statybos ir atsakė į su tuo susijusį sunkų klausimą.

¹¹ Pasak vieno Beotijos mito, pabaisa sfinksas tēbiečiams buvo nusiųstas kaip baismė už valdovo Lajo nusižengimą. Sfinksas gyveno ant Fikiono kalno ir, grasindamas mirtimi, reikalavo iš praeivių įminti šią mįslę. Po to, kai daug jaunuolių padėjo galvas, Kreonas pažadėjo Tėbų valdžią ir savo dukrą Jokastę tam, kas įminti šią mįslę.

ti tą pačią reikšmę. Pastebima tendencija laiko atkarpas lyginti su įvairaus dydžio paukščiais ir kiaušiniu, taip pat diferencijuoti skirtingų objektų grupes nevienodos trukmės laiko atkarpoms apibūdinti: dienos ir naktys dažniausiai lyginamos su žmonėmis, neretai susijusiais giminytės ryšiais, karvėmis ir jaučiais, audiniais, mėnuo ir Mėnulis – su arkliais, metai – su medžiu (dažniausiai ąžuolu) ir kiaušiniu. Šie zoomorfiniai ir augaliniai motyvai gali būti vienos seniausių laiko metaforų, reiškiančių ne tik laiko atkarpas, bet ir abstraktų laiką, glūdintį kažkur vidiniame žinojime ir dar nelabai artikuliuojamą.

Taigi praėjo tūkstantmečiai, o žmonija vis dar mena mįsles apie laiko kaitą, tarsi patikėjusi formuliniu mįslės pažadu: *kas tą mįslę įmins, šimtą metų gyvens*.

ŠALTINIAI

- ATU – The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography, parts I–III, by Hans-Jörg Uther, *FF Communications*, 2004, No. 284–286.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. I–XX, Vilnius, 1968–2002.
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas
- SLT – *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a.: Priežodžiai, patarlės, mįslės*, parengė Jurgis Lebedys, Vilnius, 1956.

LITERATŪRA

- Aarne Antti 1918. Vergleichende Rätselforschungen, *FF Communications*, No. 26.
- Anton Hurtado Fina Maria / Mandianes Castro Manuel 1994. Le serpent maitre du temps en Galice, in: *Les temps de l'Europe*, t. II: *Temps mythiques européens: Quatrieme atelier Européen P. A. C. T.-Eurethno, Delphes, Septembre 1992*, Strasbourg, p. 116–123.
- Beresnevičius Gintaras 1996. ąžuolas baltų kultuose, *Liaudies kūryba*, t. IV, p. 8–15.
- Daujotytė Viktorija 2001. *Literatūros filosofija*, Vilnius.
- Eliade Mircea 1997. *Šventybė ir pasaulietiškumas*, Vilnius.
- Grigas Kazys 1968. Smulkioji lietuvių tautosaka. Mįslės, kn.: *Lietuvių tautosaka*, t. 5: *Smulkioji tautosaka. Žaidimai ir šokiai*, parengė Kazys Grigas, Vilnius, p. 26–41.
- Kensminienė Aelita 2001. Kūniškumas lietuvių mįslėse – liaudies juoko kultūros įnašas, *Tautosakos darbai*, [t.] XIV (XXI), p. 182–196.
- Kensminienė Aelita 2006. „Lino kančios“ motyvai lietuvių mįslėse ir kituose tautosakos žanruose, *Tautosakos darbai*, [t.] XXXII, p. 225–241.
- Lyle Emily 2008. The Indo-European Ritual Year as a Two-Phase Cycle, Including a Period of Reversal, in: *Space and Time in Europe: East and West, Past and Present*, Ljubljana, p. 11–21.
- Sabaliauskas Algirdas 1990. *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius.
- Stundžienė Bronė 1998. Laikas liaudies dainose, *Tautosakos darbai*, [t.] IX (XVI), p. 152–161.
- Stundžienė Bronė 1999. Medžių simbolikos savitumas dainose, kn.: *Senovės baltų kultūra*, t. 5: *Augalų ir gyvūnų simboliai*, p. 215–236.
- Sverdiolas Arūnas 1996. *Steigtis ir sauga: Kultūros filosofijos etiudai*, Vilnius.
- Ūsaitytė Jurgita 2007. Advento-Kalėdų dainų turinio apimtis ir potekstės, kn.: *Lietuvių liaudies dainynas*, t. XX: *Kalendorinių apeigų dainos*, [kn.] 1: *Advento-Kalėdų dainos*, parengė Jurgita Ūsaitytė, melodijas parengė Aušra Žičkienė, Vilnius, p. 9–40.
- Лакофф Джордж, Джонсон Марк 1990. Метафоры, которыми мы живём, kn.: *Теория метафоры*: Сборник, вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой, Москва, p. 387–415.

Молошная Т. Н. 1994. Заметки по синтаксису простого предложения в загадках (сопоставительный русско-болгарский анализ), кн.: *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Загадка как текст*, т. 1, Москва, р. 226–247.

Толстая С. М. 1995. Время, кн.: *Славянские древности: Этнолингвистический словарь под редакцией Н. И. Толстого*, т. 1, р. 448–452.

Топоров В. Н. 1971. О структуре некоторых архаических текстов, соотносимых с концепцией «мирового дерева», кн.: *Труды по знаковым системам*, т. 5, р. 9–62.

TIME IN LITHUANIAN RIDDLES

AELITA KENSMINIENĖ

Summary

The subject of analysis in this article is the notion of time, which is examined mainly on the basis of Lithuanian traditional riddles (the so-called true, or “object” riddles). The categories of time receive heterogeneous manifestations in the riddle texts: the temporal dimension lies in grammatical verbal forms, the passage of time may be revealed by the flow of the minimal narrative, lexical expressions of time may occur in the texts and answers of the riddles. The perception of time in riddles is inseparable from that of the language, where, along with grammatical forms of tense, convectional metaphors of time are also important.

In the majority of riddles, the present time of the moment is described, which is most frequently manifested in present tense or the entire absence of the verb: the nominative sentence presents a static image, thus creating an impression of non-existence of time. Usually, the time in riddles is perceived as constant, repeated, eternal. A small group of riddles describe events as if looking to the imaginary past from the present perspective. Such riddles do not only create images, they already contain a small story, thus turning themselves into a sort of micro narratives, which frequently enjoy summarizing somebody’s life history by omitting details and turning it into a dry account of important moments of time, the main focus being on the temporal change of state. Riddles are interested in both the time of the beginning and the end (origin, beginning and death of certain subjects). In order to achieve the effect of novelty and surprise, sometimes what is the logical chronology in terms of the listener is playfully turned upside down. The concepts of time are eagerly paralleled with certain seasonal works or behavior “appropriate” to distinctive time spans. In the question part of the riddles, lexical oppositions meaning opposite poles of the time circle are particularly popular (*day–night, winter–summer, last year–this year*), along with the words embracing a huge time span, like *for hundred years, for the whole age, for the whole life*, and those with a generalized meaning or asserting the eternal character of something, like *always, never, forever*. The seemingly linear biological time describing birth and death of the individual beings, both thanks to the metaphors of questions depicting repeated actions, and to the answers indicating frequently occurring or repeated things and phenomena, is perceived as cyclical time.

There are numerous riddles, the answers of which indicate temporal concepts; thus it may be concluded, that people composing these riddles had to be interested in time categories. These riddles deal with day and night, weekdays, months, years, the clock, sometimes – with the time in general or with its sacral moments. The linguistic data allows for examining in the light of the notions of time not only those riddles, which mention *month* as a temporal category, but also those which talk of the *Moon* (in Lithuanian both are *mėnuo*), because these words could have had similar meaning in the past.

A tendency of comparing portions of time with birds of various sizes and eggs can be noted, along with differentiation of various subject groups in order to describe different time periods: thus, days and nights are usually compared to persons, most frequently relatives, to cows and bulls, to different sorts of textiles, month and the Moon are paralleled to horses, the year – likened to a tree (usually an oak). These motifs of animals and plants can represent the most archaic metaphors of time, signifying not only the time periods, but also the abstract notion of time, lying somewhere in the inner knowledge of humans and hardly articulated yet.